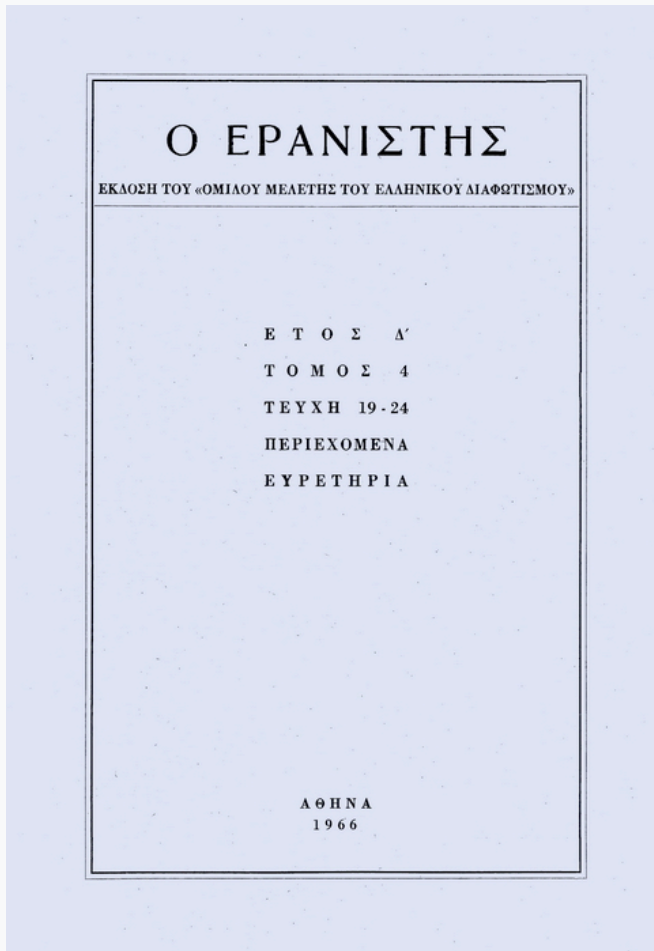

The Gleaner

Vol 4 (1966)

Το Υπόμνημα του Κ. Παπαρρηγοπούλου (1849) και η απάντηση του Ε. Καστόρχη (Αθησαύριστα κείμενα)

Κ. Θ. Δημαράς

doi: [10.12681/er.9655](https://doi.org/10.12681/er.9655)

Copyright © 2016, Κ. Θ. Δημαράς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Δημαράς Κ. Θ. (2016). Το Υπόμνημα του Κ. Παπαρρηγοπούλου (1849) και η απάντηση του Ε. Καστόρχη (Αθησαύριστα κείμενα). *The Gleaner*, 4, 65–79. <https://doi.org/10.12681/er.9655>

ΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΤΟΥ Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ (1849) ΚΑΙ Η ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΤΟΥ Ε. ΚΑΣΤΟΡΧΗ

(*Ἀθησαύριστα κείμενα*)

Ἡ Βιβλιογραφία Γκίνη-Μέξα ἀναγράφει στὸ ἔτος 1849 (ἀρ. 5096) τὸ ἀκόλουθο ἔντυπο: *Ὑπόμνημα πρὸς τοὺς Κυρίους Καθηγητὰς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Περὶ τῆς ἀδειίας τὴν ὁποίαν ἐζήτησεν ὁ Κ. Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος τοῦ νὰ παραδώσῃ, ὡς ὑφηγητῆς, ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, τὸ μάθημα τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας*. Τέσσερις σελίδες σὲ σχῆμα 8ο, χωρὶς ἐξώφυλλο. Ἀποκλειστικὴ τοῦ αὐτοφῆρα ἀναγράφουν οἱ συντάκτες τῆς Βιβλιογραφίας στὴν βιβλιοθήκῃ τοῦ Φιλίππου Στεφάνου Δραγούμη. Δὲν χρειάζεται νὰ ἐξηγήσουμε ἀπὸ τὴ σπανιότητα τοῦ ἐντύπου τὸ γεγονός ὅτι τοῦτο ἔμεινε ἀνεκμετάλλευτο ἀπὸ τοὺς βιογράφους τοῦ ἱστορικοῦ, ἀφοῦ ὅλα τὰ ἔντυπα ὅσα ἀφοροῦν σ' αὐτὸν ἔχουν μείνει ἀνεκμετάλλευτα ὡς σήμερα, ἢ, ἂς ποῦμε καλύτερα, ἀφοῦ εἰδικὴ βιογραφικὴ ἐργασία γι' αὐτὸν δὲν ἔχουμε καμμιά!

Πάντως, γιὰ νὰ λείπουν τὰ ἄλλοθι, νομίζω ὅτι εἶναι σκόπιμο νὰ ἀναδημοσιεῦνται τὰ τέτοια σπάνια κείμενα, καὶ μάλιστα ὅταν εἶναι δυσπρόσιτα. Στὴν περίπτωσιν τοῦ φυλλαδίου αὐτοῦ ἔχουμε καὶ μία πρόσθετη δυσκολία: ὁ κάτοχός του τὸ ἐδώρησε τῆς ἡμέρας αὐτῆς στὴν Γεννάδειο Βιβλιοθήκῃ, καὶ ἔτσι ἡ ἔνδειξιν τῆς Βιβλιογραφίας δὲν ἀνταποκρίνεται κἀν πρὸς τὴν πραγματικότητα². Εὐχαριστῶ καὶ τὸν πρῶτο

1. Ἀπὸ χρόνια οἱ συνεργάτες μου καὶ ἐγὼ συγκεντρώνουμε ὀλίκο γιὰ τὴν μελέτη τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου. Πολλὴ ἐργασία ἔχει γίνει σχετικῶς, ἀλλὰ μᾶς λείπει κάτι ἀποφασιστικόν: ἡ ἐπαφή μὲ τὰ κατάλοιπά του. Σημειῶνω αὐτὴν τὴν ἔλλειψιν ἐδῶ, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἴσως κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἀναγνώστες τῶν δύο παλαιῶν ἐντύπων μπορέσει νὰ μᾶς πληροφορήσῃ σχετικῶς.

2. Φυσικῶς ὑποτίθεται ὅτι ὁ ἀναγνώστης θὰ προβεῖ καὶ στὴν διόρθωσιν τῆς

βιβλιοθήκης. Ὅμως τὸ ζήτημα εἶναι πιὸ γενικόν, γιὰτὶ εἶναι σημαντικὸ μέρος τῶν ἀναγραφῶν Γκίνη-Μέξα ἀναφορικῶς μὲ τῆς βιβλιοθήκης ὅπου ἐπραγματοποιήθηκε ἡ αὐτοφῆρα τῶν ἐντύπων δὲν ἀνταποκρίνεται πιά στὴν πραγματικότητα. Στὸ Εὐρετήριο τῆς Βιβλιογραφίας τοῦ ὁποίου ἐτοιμάζουμε τὴν ἐκδοσὴν στὸ ΚΝΕ τοῦ ΒΙΕ, λογαριάζω ὅτι ἴσως θὰ ἔχουν τὴν θέσιν τοὺς μερικὰς πληροφορίας σχετικὰς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν, μοιραία, ρευστότητά τους.

κάτοχο και τὴν Διεύθυνση τῆς Γενναδείου γιὰ τὴν ἄδεια τὴν ὁποία μοῦ παρεχώρησαν νὰ τὸ ἀνατυπώσω ἐδῶ.

Μὲ τὴν ἴδια εὐκαιρία προβαίνω στὴν ἀνακοίνωση, ἀντίστοιχα, ἐνὸς ἄλλου, ὁμοίου ἐντύπου: Τὸ Ὑπόμνημα ἀναφέρεται στὴν, πρόσφατη ἀκόμη τότε, ἐκλογή τοῦ Εὐθυμίου Καστόρχη, σὲ ἀνάλογη θέσῃ· ὁ Καστόρχης ἐθεώρησε ὅτι ἔπρεπε μὲ κάποιον τρόπο νὰ ἀποκαταστήσει τὰ πράγματα, ἀπὸ τὴν δική του τὴν ἄποψη, καὶ συνέταξε ἓνα ἄλλο τετρασέλιδο, ποῦ ἐκυκλοφόρησε ἐπίσης χωρὶς ἐξώφυλλο, καὶ ἔμεινε ὡς σήμερα ὀλότελα ἀθησαύριστο. Παραθέτω ἐδῶ τὴν βιβλιογραφικὴ ἀναγραφή του σύμφωνα μὲ τοὺς καθιερωμένους κανόνες ὥσπου νὰ ἐνταχθεῖ σὲ μιὰ προσεχῆ ομάδα Προσθηκῶν:

Προσθηκαὶ τινες εἰς τὸ νεωστὶ διανεμηθὲν εἰς τοὺς φοιτητὰς ὑπόμνημα. [ἐν τέλει:] Ἐν Ἀθήναις τῇ 17 Νοεμβρίου 1849.

Εἰς 8ον, σ. 4. Ἄνευ ἐξωφύλλου. ΚΔ.

Α΄

ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΚΥΡΙΟΥΣ ΚΑΘΗΓΗΤΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Περὶ τῆς ἀδειας τὴν ὁποίαν ἐζήτησεν ὁ Κ. Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος τοῦ νὰ παραδώσῃ, ὡς ὑφηγητῆς, ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, τὸ μάθημα τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας.

Κατὰ τὰς περὶ ὑφηγητῶν ὁδηγίας τοῦ Ὑπουργείου, ὁ ζητῶν νὰ παραδώσῃ μάθημά τι ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, ὡς ὑφηγητῆς, ὀφείλει νὰ προσαγάγῃ Ἀκαδημαϊκὸν δίπλωμα καὶ νὰ ὑποβληθῇ εἰς ἐξέτασιν.

Ὁ Κύριος Καστόρχης ἐζήτησεν ἄλλοτε τὴν ἄδειαν τοῦ νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς ὑφηγητῆς τῆς Λατινικῆς φιλολογίας, καὶ ἀνεγνωρίσθη, ἂν καὶ μὴ ἔχων δίπλωμα.

Ὁ Κύριος Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος ἐζήτησε πέρυσι τὴν ἄδειαν νὰ παραδώσῃ τὸ μάθημα τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας, καὶ δὲν ἔλαβε τὴν ἄδειαν ταύτην, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι δὲν ἔχει δίπλωμα.

Ἐπειδὴ ὁμως ἡ Σχολὴ ἀπεφάσισεν οὕτω, μὴ λαβοῦσα, πιθανώτατα, γνῶσιν οὐσιωδῶν τινων γεγονότων, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος, προκαλέσας νέαν, περὶ τῆς αἰτήσεως αὐτοῦ, ἀπόφασιν τῆς Σχολῆς, ὑποβάλλει εἰς αὐτὴν καὶ τὰ ἐξῆς, ἵνα ἀποφασίσῃ ἐν πλήρει τῶν πραγμάτων εἰδήσει. Ἐννοεῖται, πρὸ πάντων, ὅτι δὲν δύναται νὰ προταθῇ κατὰ τῆς δευτέρας

ταύτης αἰτήσεως ἢ ἔνστασις τοῦ δεδικασμένου· δεδικασμένον δὲν ἰσχύει εἰμὴ ὡς πρὸς τὰς κυρίως καὶ οὐσιωδῶς δικαστικὰς ὑποθέσεις διότι, εἰς τὰς τοιαύτας ὑποθέσεις ὑπάρχουσι συμφέροντα συγκρουόμενα, ἐξ ὧν τὸ ἕτερον ἐξασφαλίζεται πάντοτε διὰ τῆς γενομένης ἀποφάσεως, τῆς παραγαούσης ὑπὲρ τοῦ νικῶντος ὠφέλημα, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ περιουσίας, τὸ ὁποῖον ὁ δικαστὴς δὲν δύναται ἀθεκράστως νὰ ἀφαιρέσῃ διὰ νέας σκέψεως αὐτοῦ περὶ τῆς περατωθείσης ἀμφισβητήσεως. Τοιοῦτό τι δὲν ὑπάρχει ὡς πρὸς τὰς ἄλλας κυβερνητικὰς ὑποθέσεις· τούτου δὲ ἕνεκα, καὶ Ὑπουργοί, καὶ Βουλευτικὰ σώματα, καὶ ἄλλοι παντὸς εἴδους ἄρχοντες καὶ σύλλογοι, ἀνακαλοῦσι καθ' ἑκάστην τὰ ἅπαξ ἀποφασισθέντα, ἅμα πεισθῶσιν ὅτι ὑπάρχουσι πρὸς τοῦτο λόγοι οὐσιώδεις. Μὴ λησμονήσωμεν δὲ ὅτι καὶ ὡς πρὸς αὐτὰς τὰς κυρίως δικαστικὰς ὑποθέσεις, ὁ νομοθέτης ἐπέτρεψε τὴν ἐπανάληψιν τῆς δίκης, ὡσάκις προσάγονται ἀποδείξεις τὰς ὁποίας ὁ δικαστὴς δὲν εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ ἀπόφασιν. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν οὐσίαν τῆς ὑποθέσεως.

Ἡ Σχολὴ παρεδέχθη τὸν Κ. Καστόρχην, διότι, ἂν καὶ δὲν ἔχη οὗτος δίπλωμα, ἔχει ὅμως ἀποδείξεις τοῦ ὅτι ἠκροάσατο τὸ μάθημα τὸ ὁποῖον ἐζήτησε νὰ διδάξῃ. Ὅτι ὅμως δίπλωμα καὶ ἀποδείξεις ἀκροάσεως, δὲν εἶναι τὸ αὐτὸ πράγμα, πρόδηλον. Ἀπόδειξιν ἀκροάσεως λαμβάνει πᾶς ὁ ἐγγραφεὶς μὲν εἰς τὸν κατάλογον τῶν φοιτητῶν, ἀκροασάμενος δέ, εἴτε τακτικῶς, εἴτε ἀτάκτως, τὰ μαθήματα. Ἐκ δὲ τῶν προχειρότατα διδομένων, ὡς γνωστόν, τοιούτων ἀποδείξεων, οὐδόλως ἐξάγεται, ὅτι ὁ ἀκροασάμενος καὶ ἔμαθέ τι, ἔτι δὲ ὀλιγώτερον ὅτι καλῶς ἐξέμαθε τὴν ἐπιστήμην. Δίπλωμα δὲ δίδεται εἰς μόνον τὸν ἐξετασθέντα καὶ εὐδοκίμησαντα, δηλαδὴ ἀποδείξαντα ὅτι ἐξέμαθε τὴν ἐπιστήμην. Τὸ δίπλωμα παρέχει συνήθως δικαιώματά τινα, αἱ ψιλὰ ἀποδείξεις ἀκροάσεως, οὐδέποτε. Ἄλλ' ἡ Σχολή, μὴ περιοριζομένη εἰς τὴν κατὰ γράμμα, ὡς πρὸς τὸν Κ. Καστόρχην, ἐκτέλεσιν τῶν Ὑπουργικῶν ὀδηγιῶν, ἐνόμισε καλὸν νὰ ἐρμηνεύσῃ αὐτάς, καί, θεωρήσασα ὅτι τὸ δίπλωμα δὲν ἀπαιτεῖται εἰμὴ ὡς τεκμήριον ἰκανότητος, ἐφρόνησεν ὅτι ὁ Κ. Καστόρχης παρέχει τὸ τεκμήριον τοῦτο διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν ἐξῆς τριῶν γεγονότων.

- α) ὅτι ἠκροάσατο τὸ μάθημα τὸ ὁποῖον ἐζήτηε νὰ παραδώσῃ·
- β) ὅτι παρέδιδεν ἤδη τὸ μάθημα τοῦτο ἐν τῇ Ριζαρείῳ Σχολῇ·
- γ) ὅτι ηὐδοκίμησεν εἰς τὴν ὑπὸ τῆς Σχολῆς γενομένην ἐξέτασιν.

Ἄμα ὅμως ἡ Σχολὴ δὲν περιορισθῆ εἰς τὸ γράμμα τῶν Ὑπουργικῶν ὀδηγιῶν, καὶ μὴ ἀπαιτοῦσα ἀπαραιτήτως δίπλωμα τακτικόν, δέχεται ἕτερα τεκμήρια ἰκανότητος, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος παρέχει εἰς τὴν

Σχολήν τεκμήρια ισχυρότερα τῶν τοῦ Κ. Καστόρη. Ἐπιζόμεν δὲ ὅτι οὐδεὶς ἀμερόληπτος ἄνθρωπος θέλει ὀνομάσει περιαντολογία τὴν παροῦσαν ἔκθεσιν, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ δικαίου.

α) Ὁ Κύριος Κ. Παπαρρηγόπουλος ἐξέδωκε διαφόρους ιστορικὰς πραγματείας, περὶ τῶν ὁποίων πολὺς ἐγένετο λόγος παρὰ τοῖς ἐπιστήμοσιν. Ἦθελεν εἶσθαι περιττὸν καὶ δυσχερὲς νὰ ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα ἅπαντας τοὺς ἐπαινοὺς τῶν ὁποίων ἔτυχον τὰ ἔργα ἐκεῖνα· ἀρκεῖ νὰ σημειώσωμεν ὅτι, ἔνεκα αὐτῶν, τὸ ὄνομα τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου ἠξιώθη τῆς τιμῆς τοῦ νὰ καταταχθῆ ἔν τῇ σοφῇ Γερμανίᾳ μεταξὺ ἀνδρῶν ἐπισημοτάτων περὶ τὸ δυσχερέστατον μάλιστα μέρος τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ μεσαιῶνος. Ἴδε λ.χ. τὸ προοίμιον τῆς τοῦ Ellissen πραγματείας, τῆς ἐπιγεγραμμένης «Michael Akominatos von Chona, Erzbischof von Athen, Goettingen, 1846, ὅπου ἐπὶ λέξεως λέγονται τάδε περὶ τῶν ἀσχοληθέντων εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ἱστορίας «...in neuester Zeit durch die dankenswerthen Bemühungen eines Villemain, Fallmerayer, Tafel, Zinkeisen, Paparrhigopoulos, und vor allen des der Wissenschaft zu früh entrissenen Buchon, wenn noch nicht der lichte Tag, doch die ihn verkündende Dämmerung folgte...» ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος συγκαταριθμεῖται μεταξὺ ἀνδρῶν ὄχι πλέον ἀπλῶς ἀκροασαμένων τὴν ἐπιστήμην, ὄχι καὶ ἀπλῶς λαβόντων δίπλωμά τι Ἀκαδημαϊκόν, ἀλλ' ὄντων αὐτῶν τούτων Ἀκαδημαϊκῶν καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ἐπιφανεστάτων.—Πρὸς τούτοις ὁ ἄκρος περὶ τὴν ἱστορικὴν παιδείαν καὶ σεβαστὸς γέρον Μουστοξύδης, ἀναγνὸς τὰς πραγματείας ἐκεῖνας, ἔγραψεν ἐπανεπιλημμένως εἰς τὸν Κύριον Παπαρρηγόπουλον, ἐν ἔτει μὲν 1845 τὰ ἐξῆς. «Εἰς τὸ εἶδος εἰς ὃ ἀνήκει τὸ σύγγραμμά σας (Τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς Ἑλληνικῆς ἐλευθερίας) δὲν πιστεύω ἢ ἡμετέρα γραμματολογία νὰ προσφέρῃ πολλὰ παραδείγματα δυνάμενα μετ' αὐτοῦ νὰ ἐξισωθῶσιν.—Ἡ πολυμάθεια ἐμφοχούται ἐν αὐτῷ ὑπὸ τῆς κριτικῆς, ἢ μνήμη εἶναι συνηνωμένη μετὰ τοῦ ὀρθοῦ λογικοῦ. Μὲ κατεπίσατε καὶ διεσαφήσατε ζήτημα σπουδαιότατον . . .» Ἐν ἔτει δὲ 1847. «... Οὕτω λέγων, συμφωνῶ μεθ' ὑμῶν περὶ τῆς ἀνάγκης τοῦ νὰ διασαφηρισθῶσιν αἱ περίοδοι τῆς ἱστορίας, ἢ ἐπὶ τῆς Ρωμαϊκῆς Κυριαρχίας καὶ ἢ μετὰ ταῦτα. Ὑμᾶς δὲ παρὰ πάντα ἄλλον πρὸς τοῦτο ἀναγνωρίζω καὶ προσαγορεύω ἰκανώτατον, ἐπειδὴ αἱ πραγματεῖαι ἃς εὐηρεστήθητε νὰ μὲ φιλοδωρήσητε δεικνύουσι πολυμάθειαν καὶ κριτικὴν ὄχι πολλὰ κοινὰς εἰς τοὺς ἡμετέρους, αἴτινες, ἐὰν εὐρίσκονται καὶ παρὰ τοῖς ἀλλογενέσι, παρ' ὑμῖν ὁμῶς συνάπτονται μετὰ τῆς ἀγχινοίας καὶ τῆς ζωηρότητος ἣτις εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν κλήρος τῶν Ἑλ-

λήνων.»—Τελευταῖον αὐτὸς ὁ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Καθηγητῆς τῆς ἱστορίας Κύριος Θ. Μανούσης, ἔδωκεν ὑπὲρ τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου μαρτυρίαν ἰσχυράν, τὴν ὁποίαν εὐχαρίστως ἀναφέρομεν. Ὅταν πρὸ δύο ἔτων ὁ ἰδιοκτῆτης τῆς Γεν. ἱστορίας τοῦ Κ. Κούμα, θέλων νὰ ἐπιχειρήσῃ δευτέραν αὐτῆς ἔκδοσιν, παρεκάλεσε τὸν εἰρημένον Καθηγητὴν νὰ ἀναλάβῃ τὴν διόρθωσιν καί, κατὰ τὰ νεώτερα ἱστορικὰ συγγράμματα, μεταρρυθμίσιν τοῦ ἔργου, ὁ Κ. Μανούσης, μὴ εὐκαιρῶν νὰ ἀναλάβῃ αὐτό, παρέπεμψε τὸν ἐκδότην εἰς τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλον, βεβαίως διότι ἐθεώρει τοῦτον ἐπιτήδειον εἰς τὸ σπουδαιότατον τοῦτο ἔργον. Τοσαῦται καὶ τοιαῦται μαρτυρίαι, δὲν ἰσοδυναμοῦσιν ἄραγε μὲ τὰς μαρτυρίας τὰς ὁποίας προσήγαγε μὲν ὁ Κ. Καστόρχης περὶ τοῦ ὅτι ἀπλῶς ἠκροάσατο τὰ μαθήματα Πανεπιστημίου τινός, ἀπεδέξατο δὲ ἡ Σχολὴ ὡς ἀνταξίας διπλώματος ;

β) Ὁ Κ. Κ. Παπαρρηγόπουλος διδάσκει τετραετίαν ἤδη τὴν Γ. Ἰστορίαν εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Γυμνάσιον, δηλαδὴ εἰς τὸ πρῶτον, μετὰ τὸ Πανεπιστήμιον, ἐκπαιδευτικὸν κατάστημα τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Σχολὴ ἔδωκεν ἀξίαν τινα εἰς τὴν ἐν τῷ Ριζαρείῳ καταστήματι διδασκαλίαν τοῦ Κ. Καστόρχη: δὲν θέλει ἄραγε ἀποδώσῃ τὴν αὐτὴν τοῦλάχιστον ἀξίαν εἰς τὴν ἐν δημοσίῳ καταστήματι, εἰς 1000 περίπου μαθητάς, γενομένην ἄχρι τοῦδε διδασκαλίαν τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου;

γ.) Τελευταῖον ὁ Κύριος Κ. Παπαρρηγόπουλος εἶναι ἔτοιμος, ὡς εἶπεν ἐν τῇ ἀναφορᾷ αὐτοῦ, νὰ ὑποβληθῇ εἰς τὴν ἀπαιτουμένην ἐξέτασιν.

Μετὰ τὰ προειρημένα, ἔχομεν τὴν βαθεῖαν πεποίθησιν ὅτι ἡ Σχολή, ἀπονέμουσα ἴσῃν πρὸς πάντας δικαιοσύνην, καὶ ἐπιθυμοῦσα νὰ ἐμφυχώσῃ ὄχι νὰ ἀπονεκρώσῃ τὸν ζήλον τῶν, διὰ πολλοῦ χρόνου, ἀτρώτους καταβαλλόντων ὑπὲρ τῆς ἐπιστήμης κόπους, θέλει εὐδοκήσῃ νὰ ἀποδεχθῇ τὴν αἴτησιν τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 14 Νοεμβρίου 1849.

Β'

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ ΤΙΝΕΣ ΕΙΣ ΤΟ ΝΕΩΣΤΙ ΔΙΑΝΕΜΘΕΝ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΦΟΙΤΗΤΑΣ ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Ἐπειδὴ ὁ γράψας τὸ πρὸς τοὺς ΚΚ. καθηγητάς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ὑπόμνημα ὑπὲρ τοῦ Κ. Κ. Παπαρρηγοπούλου, αἰτοῦντος νὰ διδάξῃ ἀρχαίαν ἱστορίαν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, παρέλιπεν ἐξ ἀγνοίας πολλὰ, τὰ ὁποῖα σὺν τοῖς ἄλλοις ἔπεισαν τὴν Σχολὴν νὰ παραδεχθῇ τὸν

Κ. Καστόρχην ὑφηγητὴν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, ἀναγκαῖον φαίνεται χάριν τῆς ἀληθείας νὰ εἴπωμεν ὀλίγα τινὰ ὑπὲρ τοῦ Κ. Καστόρχη.

Ἄληθές μὲν εἶναι, ὅτι ἀποδείξιν ἀκροάσεως λαμβάνει πᾶς ὁ ἐγγραφεὶς μὲν εἰς τὸν κατάλογον τῶν φοιτητῶν, ἀκροασάμενος δὲ εἴτε τακτικῶς εἴτε ἀτάκτως τὰ μαθήματα· ἀλλ' ἐξ ἴσου ἀληθές εἶναι, ὅτι διαφέρουσιν αἱ ἀποδείξεις ὡς καὶ οἱ λαμβάνοντες αὐτάς. Μαθητῆς ὅμως, οἷος ἦν ὁ Κ. Καστόρχης, ὅστις ἀπὸ τῆς ἐσχάτης τάξεως τοῦ Γυμνασίου διαπρέπει κατὰ τὴν ἠθικὴν καὶ ἐπιμέλειαν καὶ πρόοδον καθ' ὅλον τὸν χρόνον τῆς ἐν τῷ Γυμνασίῳ μαθητείας του, καὶ διὰ τοῦτο ἀξιοῦται ἀείποτε ἐν ταῖς δημοσίαις ἐξετάσεσι τὸν π ρ ὠ τ ο ν β α θ μ ὀ ν, ὡς δεικνύουσιν ἔτι καὶ νῦν τὰ τοῦ Γυμνασίου βιβλία τῶν ἐξετάσεων, καὶ ὡς ὁμολογοῦσιν ἔτι καὶ νῦν ἄ π α ν τ ε ς οἱ τοῦ ἐνταῦθα Γυμνασίου Καθηγηταί· καὶ ὅστις βραβεύεται ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου, εὐδοκῆσαντος ἅπαξ τότε νὰ διανείμῃ βραβεῖα εἰς τοὺς μαθητάς, διὰ τοῦ ἐπομένου ἐγγράφου:

«Α'. Βραβεῖον ἐπιμελείας, προόδου καὶ χρηστῆς ἀγωγῆς τῷ Κ. Εὐθυμίῳ Καστόρχη, μαθητῇ τοῦ Γυμνασίου.—Ἐν Ἀθήναις τῇ 8 Ἰουλίου 1836. Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐκκλ. κτλ. Γραμματεὺς, Ι. Ρίζος.»

καὶ ὅστις ἀπέρχεται τοῦ Γυμνασίου, λαβὼν διὰ τὴν τακτικὴν παιδείαν τοῦ ἀ π ο λ υ τ ῆ ρ ι ο ν τ ο ὦ α'. β α θ μ ο ὦ, καὶ ἀφιερωθείς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς τὴν φιλολογίαν, ἐμμένει ἐν αὐτῇ ἀκροώμενος ἐν τε τῷ ἡμετέρῳ Πανεπιστημίῳ ἐπὶ διετίαν φιλολογικὰ μαθήματα μετὰ πλείστης ἐπιμελείας καὶ ἀκριβείας, ὁμολογουμένης καὶ νῦν ἔτι ὑπὸ τῶν ἔτι ζώντων καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου, καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο προτείνεται εἰς τὴν Κυβέρνησιν ὄχι ὑπὸ ἰσχυρῶν συγγενῶν καὶ φίλων, ἀλλ' ὑπὸ τῶν καθηγητῶν αὐτῶν καὶ μόνων, ἵνα ἐκπαιδευθῇ δημοσία δαπάνη ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις τῆς Γερμανίας· καὶ ὅστις ἐπὶ τῆς ἀπολύτου Βασιλείας πέμπεται ὑπὸ τοῦ τότε Γραμματεύοντος Κ. Ν. Θεοχάρη εἰς Γερμανίαν, ὅπου κλείεται τὸ κατ' ἀρχάς ἐν ὅλον ἔτος οἰκειοθελῶς εἰς Γυμνάσιον, ὅπως καὶ μαθήματα ἐν αὐτῷ ἀκούσῃ καὶ τὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας καὶ διευθύνσεως τοῦ Γυμνασίου ἐξ αὐτοφίας καταμάθῃ, καὶ ἐξ οὗ ἀπερχόμενος λαμβάνει ἄριστον ἀποδεικτικὸν ἐπιμελείας, προόδου καὶ χρηστῆς ἀγωγῆς· ὁ τοιοῦτος βέβαια δὲν ἔλαβεν ἀποδεικτικὰ τοιαῦτα, οἷα δίδονται νῦν εἰς πολλοὺς τῶν μαθητῶν καὶ φοιτητῶν, οὐδὲ οἱ ἐνταῦθα καὶ ἀλλαχοῦ καθηγηταὶ ὁμολογοῦσιν, ὅτι ἔδωσαν εἰς αὐτὸν τοιαῦτα.

Ἐπειτα μαθητῆς, ὅστις φοιτᾷ εἰς τὰ Πανεπιστήμια χάριν ἀποδεικτικῶν μόνων, δὲν ἀκούει, δις καὶ τρις τὸ αὐτὸ μάθημα, ὅταν μάλιστα τοῦτο δὲν ἦναι ἐκ τῶν τερπνῶν, οὐδὲ πληρόνει δι' ἕκαστον ἐξ τάληρα δίδακτρα, οὐδὲ ἀκούει τοσαῦτα, ὅσα ἤκουσεν ὁ Κ. Καστόρχης καὶ ἐν τῷ ἡμετέρῳ

Πανεπιστημίῳ ἐπὶ διετίαν, καὶ ἐν τοῖς Γερμανικοῖς ἐπὶ πενταετίαν, δαπανήσας εἰς δίδακτρα περὶ τὰς 800 δρ. διὰ τὴν ἀκρόασιν τῶν ἐφεξῆς φιλολογικῶν μαθημάτων.

Ἐν Βερολίῳ ἐπὶ διετίαν ἤκουσε μετρικὴν, Σοφοκλέους Ἀντιγόνην, ἱστορίαν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, Δημοσθένους τὸν περὶ στεφάνου λόγον, Πίνδαρον, ἐγκυκλοπαιδεῖαν τῆς φιλολογίας, ἑλληνικὰς ἀρχαιολογίας, καὶ Πλάτονα παρὰ Βοικχίῳ (Boeckh), Περσίου σατίρας παρὰ Βενάρη, Προπέρτιον, Ὁράτιον, Αἰσχύλον, Τίβουλλον καὶ Κάτουλλον παρὰ Λαχμάνῳ, λογικὴν καὶ μεταφυσικὴν, ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας, παιδαγωγικὴν καὶ διδακτικὴν παρὰ Τρενδλεμβούργῳ, ἑλληνικὴν ἱστορίαν παρὰ Σμίθῳ, ἱστορίαν τῆς φιλολογίας παρὰ Ζουμπτίῳ.

Ἐν Λειψία γενικὴν ἱστορίαν παρὰ Βαχσμούθῳ, Σοφοκλέα καὶ ἐρμηνευτικὴν παρ' Ἐρμάνῳ, Ὅμηρον καὶ Τίβουλλον παρὰ Χαυρτ, Τερέντιον παρὰ Κlotz, ἱστορίαν τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου παρὰ Pfordten.

Ἐν Βόννῃ ἐπὶ ἓν ἔτος ἑλληνικὰς ἀρχαιολογίας καὶ μυθολογίαν παρὰ Βελκέρῳ, Πλαῦτον, Ἀριστοφάνη, λατινικὴν γραμματικὴν, ἐρμηνευτικὴν καὶ κριτικὴν παρὰ Ritschl, ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας παρὰ Βράνδῃ, ρωμαϊκὰς ἀρχαιολογίας παρὰ Ulrichs, ἱστορίαν τῶν ρωμαϊκῶν γραμμάτων παρὰ Lersch, Τάκιτον παρὰ Ριττέρῳ, ρωμαϊκὴν ἱστορίαν παρὰ Δαλμάνῳ.

Ἄν δὲ ἤκουσεν ἀκριβῶς καὶ ἐπιμελῶς ὁ Κ. Καστόρχης τὰ μαθήματα ταῦτα, οὐ μόνον τὰ ἀποδεικτικὰ τῶν φίλων τῆς ἀληθείας Γερμανῶν μαρτυροῦσιν, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐν Βερολίῳ συμφοιτηταὶ αὐτοῦ καὶ νῦν καθηγηταί, ΚΚ. Οἰκονομίδης, Μητσόπουλος, Κοτζιάς, Κουμανούδης καὶ πολλοὶ ἄλλοι, οἵτινες γινώσκουσι τὴν φιλοπονίαν αὐτοῦ.

Καὶ δίπλωμα δὲ εὐκολώτατα ἤθελε λάβει ὁ Κ. Καστόρχης, δι' ὃ ἐξ ἀρχῆς παρεσκευάζετο καὶ πραγματεῖαν λατινιστὶ γεγραμμένην ἐτοίμην σχεδὸν εἶχε καὶ ἔχει, ἐὰν τὸ ὑπουργεῖον ἐσυγχώρῃ νὰ μείνῃ ἐν Γερμανίᾳ ἔτι τρεῖς μόνον μῆνας, ὡς δι' ἀναφορᾶς του ὁ Κ. Καστόρχης ἐξητήσατο, καὶ ἐὰν δὲν διέτασεν αὐτὸν νὰ ἐπανέλθῃ καὶ οὕτως, ὑποσχόμενον εἰς αὐτὸν διδακτικὴν ἔδραν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, πρὸς ἣν ἰδίως παρεσκευάζετο.

Ἄλλὰ καὶ νῦν εὐκολώτατον εἶναι εἰς αὐτὸν νὰ λάβῃ δίπλωμα κατὰ τὴν πρὸς αὐτὸν ἀπὸ ἀ' Ἰανουαρίου 1847 ἐπιστολῆς τοῦ ἐν Βόννῃ καθηγητοῦ Κ. Βράνδῃ, τοῦ μετὰ τῶν λοιπῶν ἐκεῖ καθηγητῶν τοῦ Κ. Καστόρχη περὶ τούτου συνδιαλεχθέντος, ἂν ἤθελε νὰ δαπανήσῃ τὰ πρὸς τοῦτο ἀναγκαῖα χρήματα. «Dass Sie des Doctorgrades in h o h e m Grade wuerdig sind, λέγει ὁ Κ. Βράνδῃς, bezweifelt Niemand, der Sie

naeher Kennt. Auch wuerde von der Facultaet promotio in absentia schon zu erlangen sein. Aber leider gibt es Keine Mittel die Kosten niederzuschlagen, und die belaufen sich noch ganz 20 Friedrichs d' or. ἤτοι, Οὐδείς τῶν γνωσκόντων σε ἀμφιβάλλει ὅτι εἶσαι ἀξιότατος νὰ λάβῃς διδακτορικὸν δίπλωμα. Ὅθεν καὶ ἀπὼν δυνατὸν εἶναι ν' ἀναγορευθῆς διδάκτωρ ὑπὸ τῆς ἐνταῦθα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, ἀλλ' ἀπαιτεῖται πρὸς τοῦτο δαπάνη 550 δραχμῶν.

Πρὸς ἕτερον ἐνταῦθα καθηγητὴν γράφων ὁ αὐτὸς ὁμολογεῖ, ὅτι ὁ Κ. Καστόρχης εἶναι ἰκανὸς διὰ τὴν τακτικὴν παιδείαν του καὶ ἐν Γυμνασίῳ καὶ ἐν Πανεπιστημίῳ νὰ διδάξῃ λατινικὴν καὶ ἑλληνικὴν φιλολογίαν. Πόσον δὲ συντελεῖ ἡ ἐγκύκλιος καὶ τακτικὴ παιδεία πρὸς τὴν ἀκρίβειαν καὶ τάξιν τῶν γνώσεων καὶ τὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας οἱ Γερμανοὶ γνώσκουσιν ὑπὲρ πάντα ἄλλον.

Παραλείπομεν ἑτέρας ἐξ ἐπιστολῶν Γερμανῶν φιλολόγων καὶ ἄλλων τινῶν μαρτυρίας ὑπὲρ τοῦ Κ. Καστόρχη καὶ ὅ,τι ἕτερον εἶχε τις νὰ εἴπῃ ὑπὲρ αὐτοῦ.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 17 Νοεμβρίου 1849.

Τὰ δύο αὐτὰ σύντομα κείμενα μιλοῦν ἀπὸ μόνον τους ἀρκετὰ ὥστε νὰ μὴν χρειάζονται μακρὰ σχόλια. Ἄρκει, νομίζω, νὰ ξεκαθαρίσουμε μερικὰ πραγματικὰ στοιχεῖα σχετικὰ, παραθέτοντας συνάμα, γιὰ πῶς προωθημένους ζητήσεις, τὴν ἀναγκαῖα βιβλιογραφία.

Ἔτσι, πρῶτα πρῶτα, μποροῦμε νὰ θεωροῦμε ὅχι μόνον ὅτι καὶ τὰ δύο μικρὰ ἔντυπα εἶναι ἐπώνυμα, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ ἀνωθυμία τους εἶναι συμβατικὴ. Ὁ Παπαρρηγόπουλος στὴν πρώτη σελίδα τοῦ Ἵπομνήματος του γράφει ὅτι ὁ Κ. Π. ζητεῖ ἀπὸ τὴν Σχολὴ νὰ ἀναθεωρήσῃ τὴν πρώτη τῆς ἀπορριπτικῆς ἀπόφαση καὶ συνάμα «ὑποβάλλει εἰς αὐτὴν καὶ τὰ ἐξῆς» στὴν σελίδα 2 γράφει ὅτι θὰ εἴταν ἄδικο τὰ ὅσα γράφει νὰ θεωρηθοῦν περιαιτολογία. Ὅσο γιὰ τὸν Καστόρχη, ἀναφέρει ζητήματα τὰ ὅποια μόνος αὐτὸς θὰ μποροῦσε νὰ γνωρίζῃ, καὶ τὰ παρουσιάζει τρεῖς ἡμέρες ἀφοῦ τὸ Ἵπομνημα τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου εἶχε κυκλοφορήσει· φανερὸ γίνεται ὅτι γιὰ τοὺς ἀναγνώστες του δὲν ἔπρεπε νὰ μείνῃ ἀμφιβολία πῶς αὐτὸς εἶναι ὁ συντάκτης τῶν Προσθηκῶν¹.

1. Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ κρίνουμε σήμερα πόση θαρύτητα εἶχε ἡ βράβευσὴ του στὸ Γυμνάσιο, τὸ 1836. Τὸ γεγονός ὅτι παραθέτει τὸ κείμενο τοῦ σχετικοῦ ἐγγράφου δείχνει ὅτι θὰ εἶχε ἡ ὑπουργικὴ ἐκείνη πράξι κάποιον ἄραρον πού

δὲν εἶναι σήμερα αἰσθητό. Τὴν ἐντύπωση αὐτὴν ἐνισχύει καὶ μία ἄλλη παρατήρησις: ὁ Σπ. Βάσης στὸ δημοσίευμά του γιὰ τὸ ὅποιο μιλῶ σὲ ἐπόμενη σημείωσις μνημονεύει καὶ ἐκεῖνος (σελ. 162) τὴν βράβευση αὐτὴν.

Ἐναφορικὰ μὲ τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο, θὰ εἶχε κανεὶς ἀπὸ ὄλην αὐτὴν τὴν ἀντιδικία, νὰ παρατηρήσει κάποια μαχητικότητα. Ὅλα τὰ νεανικά του χρόνια, παράλληλα μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ ζήτηση, παράλληλα μὲ τὴν διδασκαλία, καὶ παράλληλα, θὰ ἔλεγα ἀκόμη, μὲ τὶς ἐπιδιώξεις του γιὰ νὰ βελτιώσει τὴν θέση του, γιὰ νὰ βρεθεῖ κάπου ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἀφοσιωθεῖ περισσότερο στὴν ἐπιστήμη, πρόθυμα ἔρχεται σὲ συγκρούσεις πού, ἔπως εἶναι ἐπόμενο, δὲν μένουν πάντοτε στὸ θεωρητικὸ καὶ ἀπρόσωπο ἐπίπεδο. Σὲ ἡλικία τριάντα ἐτῶν, τὸ 1845, ἀπολύεται ἀπὸ τὴ θέση τὴν ὁποία κατεῖχε στὸ Ἑπιτελεῖο Δικαιοσύνης· τὸν ἴδιο χρόνο, ἐξέδωσε καὶ μετάφραση, διασκευή, τῆς Ἱστορίας τοῦ Λευῖ. Τὴν μετάφραση αὐτὴν ἐπέκρινε ὁ Γ. Γ. Παπαδόπουλος· ἀμέσως ἀπαντᾷ ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος μὲ τὸ φυλλάδιό του Ἐπιτελεῖο Δικαιοσύνης εἰς τὸν Γ. Γ. Παπαδόπουλον, Καθηγητὴν τῆς Ἱστορίας, ἐν τῷ Γυμνασίῳ Ἀθηνῶν· τὸν ἴδιο χρόνο, Ἐπιτελεῖο Δικαιοσύνης εἰς τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλον, καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπομένου (8 Ἰανουαρίου 1846), Ὅλίγα ἀντὶ πολλῶν πρὸς τὸν Γ. Γ. Παπαδόπουλον. Μὲ τὸ φυλλάδιο αὐτὸ τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου φαίνεται ὅτι ἔληξε ἡ ἀρκετὰ βίαιη αὐτὴ ἀντιδικία². Ἄλλωστε, σὲ ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο, κατέληξε μὲ δυσμενῆ μετάθεση τοῦ Γ. Γ. Παπαδοπούλου στὸ Γυμνάσιο Πατρῶν, καὶ τὸν διορισμὸ τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου στὴν κενωμένη ἔτσι θέση, στὴν Ἀθήνα.

Ἐτσι ἄρχισε τὸ 1846. Στὸ 1847, δὲν διαθέτω στοιχεῖα· πάντως συνεχίζει τὴν γυμνασιακὴ διδασκαλία. Τὸ 1848 ὑποβάλλει αἴτηση γιὰ ὑφηγεσίαν στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου· ἡ αἴτηση δὲν γίνεται δεκτὴ, γιὰ τὴν ἔλλειψη τυπικῶν προσόντων. Ὅταν ὅμως, ἐπίσης χωρὶς τυπικὰ προσόντα, διορίζεται ὑφηγητῆς ὁ Εὐθύμιος Καστόρχης, τότε, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ὑποβάλλει νέα ὑποψηφιότητα, καὶ συνάμα δημοσιεύει τὸ Ἐπιτελεῖο Δικαιοσύνης αὐτὴ ὅμως δὲν γίνεται δεκτὴ. Τὸν ἐπόμενο χρόνο στρέφεται πρὸς τὴν Νομικὴ Σχολή, τῆς ὁποίας εἶχε διορισθεῖ καθηγητῆς ἀπὸ τὸ 1845 (ἀντὶ τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ, ὁ ὁποῖος ἐπαύθηκε³) ὁ ἀδελφός του Πέτρος Παπαρρηγόπουλος: ζητεῖ νὰ διδάξει,

1. Π. Κ(αρολίδης), Ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ. (Ἐπιφυλλίδες, Α', τεύχος Ε', Μάιος 1926, Βιογραφία καὶ κρίσεις περὶ τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου καὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ) σελ. 6.

2. Τοῦ πρώτου φυλλαδίου τοῦ Γ. Γ. Παπαδοπούλου, πού εἶταν φαίνεται τιτολοφορημένο Σημειώσεις περὶ τῆς ἐκ-

δοθείσης μεταφράσεως τῆς χρονολογικῆς τοῦ Λευῖ Ἱστορίας (βλ. Ἐπιτελεῖο Δικαιοσύνης σ. 4) δὲν εἶναι γνωστὸ ἀντίτυπο. Τὸ κείμενό του ὅμως ξανατυπώθηκε πιστὰ στὴν Ἐπιτελεῖο Δικαιοσύνης, ἔπως τὸ βεβαιῶναι καὶ ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος (Ὅλίγα ἀντὶ πολλῶν σ. 1).

3. Στὴν ἐπισκόπηση αὐτὴν δὲν προχωρῶ πέρα ἀπὸ τὰ γεγονότα ὅσα ἔχουν

πάντοτε ως ύφηγητής, τὴν ἱστορία τοῦ δημοσίου δικαίου τῶν ἀρχαίων ἐθνῶν. Στὸ μεταξύ εἶχε ἐπιτύχει ἕναν διδακτορικό τίτλο ἀπὸ τὴν Γερμανία, καὶ ἡ Σχολὴ ἔκανε δεκτὴ τὴν αἴτησή του· ἀλλὰ ἡ Σύγκλητος φαίνεται ὅτι δὲν ἐπεκύρωσε τὴν ἐκλογή αὐτὴν, γιατί οἱ τίτλοι του δὲν εἶταν Νομικῆς ἀλλὰ Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Ἐπιτέλους, τὸν ἐπόμενο χρόνο, Φεβρουάριο τοῦ 1851 διορίζεται καθηγητὴς στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολή, στὴν ἔδρα τῆς ἱστορίας· αὐτὴν τὴν ἔδρα θὰ κρατήσει, θὰ τιμήσει, ὡς τὸ θλιβερό τέρμα τῆς ζωῆς του. Νομίζω ὅτι ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ, ἐπειδὴ προέρχεται ἀπὸ φύλλο ποῦ δὲν εἶχε λόγο νὰ πρόσκειται ἰδιαίτερα σ' αὐτόν, ὅτι ὁ διορισμὸς τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου στὸ Πανεπιστήμιο ἀνταποκρινόταν πιά σὲ ἕνα κοινωνικό αἶτημα: οἱ παραδόσεις τοῦ ἀρχισαν, τὸν Μάρτιο τοῦ 1851, «ἐνώπιον ἀναριθμήτου πλήθους»¹. Ἀναγνωρίζεται, καὶ ἀπὸ τοὺς ἀντιθέτους τοῦ ὅτι εἶχε καὶ «λόγου εὐφράδειαν» καὶ «ἀπαγγελίαν ζωηράν»² ὅμως αὐτὰ δὲν θὰ ἀρκοῦσαν χωρὶς τὴν συνάντηση τῆς συλλογικῆς καὶ τῆς προσωπικῆς προοπτικῆς.

Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν τὰ δύο κείμενα τὰ ὁποῖα ἀποθησαυρίζω ἐδῶ. Μένει μόνο νὰ προσθέσουμε μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τοὺς ἥρωες τοῦ συγκεκριμένου τούτου περιστατικοῦ. Γιὰ τὸν Καστόρχη θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω ὅτι ἔχει περιέλθει σὲ ἀφάνεια, κατὰ τὴν κρίση μου, ὑπερβολικῆ, μέσα στὴν ἱστορία τῆς ἐπιστήμης του³. Ἡ ροπή του εἶταν πρὸς τὴν συνθετικὴ θεώρηση τῶν προβλημάτων· καὶ μόνη, ἄλλωστε, ἡ μακρὰ συνεργασία του μὲ τὸν Στέφανο Κουμανούδη ἀποτελεῖ ἕναν τίτλο του, τὸν ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ σταθμίσουμε. Ὡραία εἰκονίζει τὴν ἐπιστημονικὴ του θέση—πολλὰ χρόνια μετὰ τὸν θάνατό

ἄμεση σχέση μὲ τὰ κείμενα τὰ ὁποῖα δημοσιεύω. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν βραδεία, θελαδὴ μὲ ἀναστολές, ἀποδοχὴ τῶν θεωριῶν του, ἔχω πάντως ὑπόψη μου δύο ἄλλους κύκλους σφοδρῆς προσωπικῆς ἀντιδικίας μὲ ἐπιστήμονες τοῦ καιροῦ του: ἡ πρώτη μὲ τὸν Παῦλο Καλλιγᾶ, γύρω στὰ 1868, ἡ ὁποία δὲν ἐκράτησε πολὺ, παρ' ὅλη τὴν ὀξύτητα τῆς· λίγα χρόνια ἀργότερα ἀρχίζει ἡ μακρὰ καὶ ἐπίμονη ἐπίθεση τοῦ Ν. Ι. Σαριπόλου ἐναντίον του. Μὰ καὶ ἀπὸ ἄλλοῦ ἐδέχθηκε πυρὰ. Τὰ ὅσα γράφει ὁ Βλαχογιάννης σχετικὰ, *Ἱστορικά ραψίσματα*, 1937, σελ. 9, εἶναι ὀλίγα καὶ γενικά, ἀλλὰ σημειώνονται ἐδῶ γιατί ἀποτελοῦν

ἀπηχῆσεις ἀπὸ κατηγορίες παλαιότερες. «Τὸ ἔργο του θὰ πεθάνη ἢ πέθανε» γράφει αὐτ. Θὰ ἔλεγε κανεὶς διαβάζοντας μιὰ τέτοια φράση, ὅτι ὁ Βλαχογιάννης δὲν παρακολοῦθοῦσε τὴν πολιτικὴ, πολιτισμικὴ, πνευματικὴ ζωὴ τοῦ τόπου, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ σχόλιο στὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο.

1. *Ἐφημερὶς τοῦ Λαοῦ», ἀρ. 112, σ. 448, τῆς 7.III.51.

2. *Ἐλίς», 20.XII.49.

3. Ὁ Ι. Καλιτσουάνης, *Ἡ ἀναβίωσις τῶν κλασικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ ἐνεσθῆεν*, 1958, ἐλάχιστα ἀναγράφει γι' αὐτόν.

του—ο Σπ. Βάσης¹: προσδιορίζοντας, για τὰ χρόνια ἐκεῖνα, δύο σχολές στον κύκλο τῆς ἀρχαιογνωσίας, τοποθετεῖ τὸν Καστόρχη στὴν ομάδα ἐκείνην ἢ ὁποῖα ἀκολουθώντας τὸν Boeckh, καὶ ἀντιθετικὰ πρὸς τὸν Herman, «περὶ τὸ ἱστορικὸν καὶ ἀρχαιολογικὸν τῆς φιλολογίας μέρος μάλιστα ἐσπούδασεν»². Ἄλλωστε, ἔτσι σχολιάζει τὸν ἐναρκτήριο τοῦ Καστόρχη, τῆς 1 Δεκεμβρίου 1849. Ἄξιζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὸν λόγο αὐτόν, τὸν ὁποῖον ὁ νέος ὑφηγητῆς τιτλοφορεῖ Πρῶτον εἰσαγωγικὸν μάθημα τῶν ἐλληνικῶν ἀρχαιολογιῶν, ὁ ὁμιλητῆς δὲν ἐθεώρησε ἀναγκαῖο νὰ μνημονεύσει κανέναν Ἑλληνα, οὔτε καν τὸν Κοραῆ· τὸ σημειῶνω, ὅχι γιὰ νὰ τοῦ τὸ καταλογίσω, σὰν νὰ τὸν βαθμολογούσαμε, ἀλλὰ γιὰ νὰ δείξω πῶς εἶχαν ἀκριβῶς τότε τὰ πράγματα τῆς νέας μας παιδείας: τὰ χρόνια αὐτὰ εἶναι ἀληθινὰ κρίσιμα γι' αὐτήν, ἢ παράδοση σὴνγει.

Ἀντίθετα, ὁ Καστόρχης ἀπέδειξε μὲ πολλὰς ἀπὸ τις δραστηριότητες του ὅτι κάτι ἤθελε νὰ περισωθεῖ ἀπ' αὐτήν· ἄς ἀρκέσει νὰ θυμίσω ἐδῶ τὸ βιβλίον του γιὰ τὴν σχολὴ τῆς Δημητσάνης (1847), ἔργο ποῦ θὰ τὸ ἐλέγαμε προδρομικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ του, ἀν μάλλον δὲν εἶταν ἡ ἔκφραση τοῦ κόσμου ὁ ὁποῖος ἔφευγε³. Μὰ καὶ ἄλλα τεκμήρια δείχνουν ἀκμαία τὴν μνήμη του ἀναφορικὰ μὲ τὴν πρόσφατη παιδεία· γιὰ νὰ παραλείψω ὀρισμένες δραστηριότητές του στὸν κύκλο τῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας, στὴν ἀνασύσταση τῆς ὁποίας, στὰ 1858, φαίνεται ὅτι ἔπαιξε ἀποφασιστικὸ ρόλο, θυμίζω δύο ἀκόμη γραπτὰ του, ξένα πρὸς τις ἐπιστημονικὲς του ἐπιδόσεις: τὸ ἓνα εἶναι, ἀκριβῶς, ἡ Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας (1879), ὅπου μὲ προσοχὴ ἀφηγεῖται ὅλα τὰ ἱστορικὰ τοῦ ζητήματος, δίνοντας ἔτσι μιὰ σελίδα τῆς νέας μας πνευματικῆς ἱστορίας, σημαντικὴ τὸ ἄλλο εἶναι ἡ κρίση τὴν ὁποία εἰσηγήθηκε στὸν Ροδοκανάκειο Διαγωνισμὸ τοῦ 1867⁴, ὅπου, ἐλέγχοντας τὰ στοιχεῖα ὅσα παρέχονται ἀπὸ τὸν Σάθα καὶ ἀπὸ τὸν Ἀραβαντινὸ ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐλληνικὴ παιδεία στὰ χρό-

1. *Εὐθύμιος Καστόρχης, 1815-1886*, «Τάκη Χ. Κανδηλώρου, Ἀρχαϊκὴ Ἑπετηρίς», Α', 1903, σ. 161-168.

2. Ἔ. ἀ., σ. 163-164.

3. Στὸ θέμα αὐτὸ ἐπανήλθε καὶ ἀργότερα. Ἰπάρχει θέβαια καὶ ὁ τοπικισμὸς, πολὺ ζωντανὸς ἀκόμη τότε, ἀφοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι, ὡς ἓνα σημεῖο, καὶ σήμερα. Ὁ Καστόρχης, Δημητσανίτης, ἔδειξε πάντοτε ζωηρὸ ἐνδιαφέρον

γιὰ τὴν στενὴ πατρίδα του, καὶ τῆς ἀφιέρωσε ἐπὶ πολλὰ χρόνια πολλὰς φροντίδες του· βλ. σχετικὰ Νικολάου Ἀθ. Μακρῆ, *Κληροδότῆμα εἰς τὴν ἐλληνικὴν σχολὴν Δημητσάνης*, (τεῦχος α') 1874, τεῦχος β' 1880, τεῦχος γ' 1885. Καὶ τὰ τρία ἀποτελοῦν ἐκθέσεις τοῦ Καστόρχη.

4. Θεοδώρου Π. Ροδοκανάκη, *Φιλολογικὸς Ἀγών*, 1867.

για τῆς τουρκοκρατίας, δείχνει καὶ πόσο εἶχε ἐμβαθύνει στὸ θέμα, καὶ πόση σημασία τοῦ ἀπέδιδε, ρωτώντας ἄλλα ἀρμόδια πρόσωπα καὶ φροντίζοντας νὰ ἐξακριβώσει λεπτομέρειες καὶ νὰ ἐπανορθώσει καθιερωμένα σφάλματα.

Τὸ ὑπόμνημά του, ποῦ δημοσιεύεται ἐδῶ ξανά, δὲν ἔχει λόγο νὰ μᾶς σταματήσει ἰδιαίτερα: ὁ νέος λόγιος ἀμύνεται μὲ εὐπρέπεια σὲ μία ἀδικη ἐπίθεση ποῦ τοῦ γίνεται, καὶ ἀναγκάζεται, πειστικά, νὰ παρουσιάσει καὶ νὰ ἐξάρει τοὺς τίτλους του. Ἴσως θὰ εἶχε κανεὶς μόνο νὰ σημειώσει πρὸς τὸ τέλος τοῦ ὑπομνήματος μίαν αἰχμὴ, ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει, γιὰτὶ ἀναφέρεται χωρὶς ἀμφιβολία, στὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο: τινίζει πόσο «συντελεῖ ἡ ἐγκύκλιος καὶ τακτικὴ παιδεία πρὸς τὴν ἀκρίβειαν καὶ τάξιν τῶν γνώσεων καὶ τὴν μέθοδον τῆς διδασκαλίας».

Πραγματικά, αὐτὴν τὴν «ἐγκύκλιον καὶ τακτικὴν παιδείαν», φαίνεται πὼς δὲν εὐμοίρησε ποτὲ νὰ τὴν λάβει ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος: μέση ἐκπαίδευση, ἀνάμεσα στὴν Ὀδησσὸ καὶ στὸ Ναύπλιο, χωρὶς ὀλοκλήρωση, ἂν οἱ ἀνεξακριβώτες εἰδήσεις τίς ὁποῖες ἔχουμε¹ εἶναι σωστές, ὅπως μπορούμε νὰ πιστεύουμε, ἀφοῦ δὲν φαίνεται νὰ διαφεύσθηκαν. Ἐνωτὰτὴ ἐκπαίδευση πουθενά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δίπλωμα ποῦ ἔλαβε in absentia ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Μονάχου, μὲ τὴν μεσολάβηση τοῦ Κ. Σχινᾶ². Ἡ ἐκπαίδευση εἶταν, βέβαια, πολὺ πρὸ ἀνοικτὴ ἀπὸ ὅ,τι εἶναι σήμερα, ἀλλὰ ὅπως ἴσως ποτε ἔτεινε κι ἀπὸ τότε νὰ κλείσει, ἐνῶ παράλληλα ἐπλήθαιναν οἱ περιπτώσεις προσώπων ποῦ ὀλοκλήρωναν τοὺς κύκλους τῶν τυπικῶν σπουδῶν τους. Πάντως ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἀναγκάζεται νὰ καταφύγει σὲ οὐσιαστικὰ κριτήρια ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἀξίας του, καὶ τὰ κριτήρια αὐτὰ εἶναι γιὰ μᾶς, μέσα στὴν αὐχμηρὴ ἔρημο τῶν γνώσεών μας γιὰ τὸν ἐθνικὸ ἱστορικὸ, πολυτιμὴ προσφορά.

Τοῦ Ellissen ἡ κρίση, ὅσο κι ἂν ἐνωρὶς καμωμένη, δὲν μᾶς ἐντυπωσιάζει ἰδιαίτερα: ὅ,τι κι ἂν γράφει σχετικὰ ὁ ἐνδιαφερόμενος, δὲν εἶναι αὐτὴ περισσότερο ἀπὸ μία βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, καμωμένη μὲ τὸν τρόπο τῆς ἐποχῆς. Τοῦ Μουστοξύδη τὰ ἀποσπάσματα εἶναι καὶ καθαυτὰ πολὺ πρὸ σημαντικὰ, ἀλλὰ μᾶς ὀδηγοῦν σὲ μία σχέση ποῦ δὲν ξέρομε ἀκριβῶς ὡς ποῦ μπορεῖ νὰ ἐφθασε· εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ περιορίσθηκε σὲ εὐχαριστήριες ἐπιστολὰς ἀπὸ τίς ὁποῖες φαίνονται ἀποσπασμένα τὰ ὅσα παραθέτει ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος, ἀλλὰ μπορεῖ αὐτὰ νὰ

1. «Ἡ Ἀθηνᾶ», 3.IV.50 γράφει ὅτι πτέμβριον τοῦ 1849 καὶ τὸν Μάιο τοῦ 1850. ὅτε ἀπολυτήριον Γυμνασίου εἶχε.

2. Αὐτὸ θὰ ἔγινε ἀνάμεσα στὸν Σε-

ἀνήκουν σὲ πιδὸ μεγάλη ἀλληλογραφία· καιρὸς θὰ εἶταν νὰ ἀποκαλυφθοῦν οἱ θησαυροὶ ἀπὸ τὸ carteggio τοῦ Μουστοξύδη¹. Τέλος, καὶ ἡ, πρῶιμη κι ἐκείνη, κρίση τοῦ Θ. Μανούση δὲν φαίνεται χωρὶς ἐνδιαφέρον.

Ὅμως πάντοτε περιμένουμε ἀπὸ τέτοια μικρά, προσωπικά, κείμενα, καὶ μιὰν ἄλλη, βασικήν, ἐκείνη, προσφορά: μέσα σ' αὐτὰ τὰ φυλλάδια ἀνιχνεύουμε συνήθως τὸ οἰκεῖο, ἐξομολογητικὸ, ἄς τὸ ποῦμε, στοιχεῖο, ποῦ συνήθως λείπει ἀπὸ συνθέσεις ἢ μονογραφίες. Ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος, ὅταν γράφει τὸ Ὑπόμνημά του, ἔχει τέσσερα χρόνια ποῦ διδάσκει γενική ἱστορία στὸ Γυμνάσιο· σὲ ἄλλα τέσσερα χρόνια θὰ ἐκδώσει τὴν μικρὴ ἱστορία του, τῆς ὁποίας ὁ τίτλος ἀποτελεῖ κιόλας μιὰ κατάθεση: Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον (1853). Τὸ ἐρώτημα ποῦ προβάλλει σὲ μιὰ τέτοια θεώρηση τῆς ζωῆς τοῦ ἱστορικοῦ μας, εἶναι ἂν εἶχε τότε διαμορφώσει τὴν θεωρία του, πότε τὴν συνέθεσε, καὶ μὲ τί συστατικά. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴν, δὲν νομίζω τὸ κείμενο ποῦ παρουσιάζεται ἐδῶ νὰ φέρνει καμμία λανθάνουσα μαρτυρία· τὰ θέματα ποῦ ἀπασχολοῦν τὸν συντάκτη τοῦ ἔχουν πολὺ πιδὸ προσγειωμένο χαρακτήρα.

Ἀντίθετα νομίζω ὅτι σὲ μιὰν ἄλλη, πιδὸ θεωρητικὴ ἀντιδικία, ὅσο κι ἂν οἱ ρίζες τῆς εἶναι κι αὐτῆς βαθιὰ μέσα στὸν διορισμὸ ριζωμένες, σ' ἐκείνην ποῦ τὸν ἔφερε ἀντιμέτωπο μὲ τὸν Γ. Γ. Παπαδόπουλο, ἢ θεωρητικὴ θάση τῆς ἱστορίας μας φαίνεται νὰ διαγράφεται, πολὺ χαρακτηριστικά, ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν —ἄξιο— ἀντίπαλό του. Ἔτσι ὁ Γ. Γ. Παπαδόπουλος στὴν μεγάλη Ἀνταπάντησή του πρὸς τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο ἀνάμεσα σὲ ἄλλους λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἐπικρίνει τὸ ἔργο τοῦ Λευτῆ, σημειώνει καὶ τοῦτο: «Ἱστορία τῆς ὀρθοδόξου αὐτοκρατορίας δὲν ὑπάρχει σχεδόν... Καὶ ὅμως, ὡς πρὸς τὴν μέσην ἱστορίαν, ἢ Βυζαντινὴ εἶναι ἀξιόλογος, οὐ μόνον διὰ τὴν ἐπιρροὴν αὐτῆς εἰς τὴν Δύσιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ ἐν αὐτῇ πολιτικὰ συμβάντα. Ἡμεῖς δὲ ἰδίως καὶ ὡς ἱστορίαν προγονικοῦ θρόνου, πρὸς τὸν ὁποῖον αἱ ἔθνικαι συμπάθειαι φέρουσιν ἡμᾶς, καὶ μετὰ τοῦ ὁποῖου συνδέεται ἡ νεωτέρα ἱστορία, πρέπει νὰ διδασκώμεθα αὐτὴν καὶ ἐκτενέστερον καὶ μὲ τρόπον διάφορον ἢ οἱ δυτικοί»².

1. Γνωστὴ εἶναι ἡ σχέση τοῦ Ν. Ι. Σαρίπουλου μὲ τὸν Μουστοξύδη ἀπὸ τίς ἐπιστολὰς αὐτῆς, ὅση συμβατικότητα κι ἂν μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι παρουσιάζουν, τεινω πάντως νὰ συμπεράνω ὅτι του-

λάχιστον ὡς τὰ 1847 οἱ σχέσεις Σαρίπουλου — Κ. Παπαρρηγοπούλου δὲν εἶχαν φθάσει στὴν ὀξύτητα τὴν ὁποία προσέλαβαν ἀργότερα.

2. Ἀνταπάντησις 1845, σ. 33-34.

Ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἀπαντᾷ σ' αὐτά: «Ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου αὐτοκρατορίας ἐκτίθεται συνοπτικῶς, εἶναι ἀληθές· ἀληθές ὅμως δὲν εἶναι ὅτι αὕτη ἀποτελεῖ τὴν μέσην ἡμῶν προγονικὴν ἱστορίαν, ὡς λέγει ἀτόπως ὁ Κ. ἐπικριτής. Τὴν μέσην Ἑλληνικὴν Ἱστορίαν ἀποτελεῖ ἡ μέση ἑλληνικὴ ἱστορία, ἣτις πρὸ μικροῦ ἤρchiσε νὰ μελετᾶται ἐν τῇ Εὐρώπῃ ὑπὸ τῶν Ἄγγλων Ἐμέρσωνος καὶ Φιλλεῦν¹, ὑπὸ τῶν Γερμανῶν Φαλλμεραυέρου, Ζιγκείζένου καὶ Ράγκου, καὶ ὑπὸ τοῦ Γάλλου Βύχωνος, οὐσιωδέστατα δὲ διακρίνεται ἀπὸ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας. Αὕτη λοιπὸν ἡ μέση Ἑλληνικὴ Ἱστορία, πρέπει νὰ διδάσκεται ἐκτενῶς παρ' ἡμῖν, καὶ ὄχι ἡ Βυζαντινὴ»².

Τὶ σημαίνουν αὐτά; Νομίζω ὅτι μπορούμε νὰ συμπεράνουμε τὰ ἀκόλουθα: Πρῶτα πρῶτα ὅτι στὰ 1845, πρὶν ἀρχίσει τὴν διδασκαλία του, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος εἶχε καταλήξει κιόλας στὴν γνώμη πὺς θὰ ἔπρεπε νὰ μετατεθεῖ τὸ κέντρον τοῦ βάρους στὴν μελέτη τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας πρὸς τὰ χρόνια τῆς μεταβολῆς ἢ ὁποῖα πέρα ἀπὸ τὸ Βυζάντιο δημιουργεῖ τοὺς νέους ἔθρους τῆς ζωῆς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους προβάλλει ὁ νέος ἑλληνισμός. Φυσικὰ, λογαριάζει κανεὶς σὲ ἔλα αὐτὰ καὶ τὸν παλμὸ τῆς ἀντιδικίας, ἀλλὰ κι ἐκεῖνος μέχρι βωμοῦ μπορεῖ νὰ φθάσει: δὲν ἔχει τὴν δύναμη νὰ ἀνατρέψει τὶς πεποιθήσεις τῶν ἀνθρώπων, ὅσο κι ἂν εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς ἀντιλογίας ποὺ τυχὸν τοὺς ἔχει καταλάβει. Τὴν ἰδέα του αὐτὴν ὁ ἱστορικός μας δὲν μπόρεσε νὰ τὴν ἐφαρμόσει, καὶ γιὰ τὴν κιόλας ἢ ἀνάπτυξη τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας μέσα στὴν ὅλη ἱστορικὴ του σύνθεση ἀποτελοῦσε ἀκόμη πράξη θάρρους, καὶ γιὰ τὰ στοιχεῖα ὅσα διέθετε γιὰ τὰ μεταγενέστερα χρόνια εἶταν ἀκόμη πενιχρά.

Δεύτερο συμπέρασμα θὰ εἶταν ὅτι γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ διαπιστώνουμε τὴν παρουσία ἑνὸς κοινοῦ παλμοῦ στοὺς φορεῖς τοῦ ἱστορικοῦ στοχασμοῦ, οἱ ὁποῖοι, στὴν ἴδια ὥρα σὲ διαφόρους τόπους ἀνανεώνουν τὴν προοπτικὴ τῶν θεμάτων ποὺ ἀποτελοῦν τὴν ἀπασχόλησή τους. Συνάμα βλέπουμε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ὅτι οἱ γόνιμες ἐπιδράσεις δὲν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπὸ μιὰ παρακίνηση σὲ κατευθύνσεις πρὸς τὶς ὁποῖες ὁ ὑφιστάμενος τὶς ἐπιδράσεις πορεύεται ἀπὸ μόνος του.

1. Μοῖρα τῶν κειμένων αὐτῶν, ὅτι κι ἂν λέγεται ἐπάνω στὴν διένεξη, εἶναι νὰ γράφονται, καὶ νὰ τυπώνονται, βιαστικά· ὁ ἀναγνώστης θὰ ἀνεγνώρισε ἔδῳ τὸ ὄνομα τοῦ Finley. Ἐπίσης στό, κατὰ τεκμήριο, πῶς βιαστικά ἀπὸ ἔλα

ὅσα ἀναφέρονται στό μελέτημά μου, παρουσιασμένο κείμενο, τοῦ Καστόρχη, θὰ ἐπρόσεξε, ἴσως, τὴν γραφὴν Ulrichs, ὅπως καὶ τὴν συντακτικὴ ἀδελφία «κατὰ τὴν πρὸς αὐτόν»... «ἐπιστολῆς».

2. Ὀλίγα ἀντὶ πολλῶν 1846, σ. 17-18.

Τὸ τελευταῖο συμπέρασμα εἶναι ὅτι στὰ 1845 φαίνεται νὰ ἔχει ὠριμάσει ἀρκετὰ τὸ καινούριο πνεῦμα ποῦ θὰ ἐπιτρέψει ὄχι μόνον νὰ γραφθεῖ ἕνα ἔργο σὰν τὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιβληθεῖ καὶ νὰ ἀποτελέσει τὴν ἐπίσημη θεωρία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Ἡ μάχη θὰ εἶναι σκληρὴ: οἱ ὀπαδοὶ τῶν νέων ιδεῶν θὰ βροῦν ἐμπρὸς τοὺς ἰσχυρὴ θεωρητικὴ ἀντίθεση. Ἐνίκησαν, γιατί ἡ θεωρία τοὺς ἀνταποκρινόταν μὲ τὶς ροπὲς τοῦ ἐθνικοῦ συνόλου ἀλλὰ καὶ γιατί ἐδρῆκαν φορέα ἱκανὸ καὶ ἀποτελεσματικὸ, τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο: φαίνεται ὅτι ἡ ἱστορία, στὶς μικρὲς τῆς διάρκειες, ἔχει ἀνάγκη καὶ ἀπὸ τὰ δύο συστατικὰ γιὰ νὰ πορευθεῖ. Ὡραία εἶναι ἡ χειροθεσία τοῦ Μουστοξύδη ὅταν νέος ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ξεκινάει γιὰ τὸ δύσκολο ἐγχείρημά του: «Ἵμᾶς δὲ παρὰ πάντα ἄλλον πρὸς τοῦτο ἀναγνωρίζω καὶ προσαγορεύω ἱκανώτατον».

Κ. Θ. Δημαρᾶς